

**ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ**

УДК 347.65/68(477):340.15(37)
DOI <https://doi.org/10.32782/yuv.v3.2023.4>

О. Сафончик,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

**ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СПАДКУВАННЯ
ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ
РЕЦЕПЦІЇ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Вступ. Спадкове право в своєму розвитку пройшло довгий шлях, переживши трансформації та удосконалення. Поняття спадкового права відноситься до інститутів цивільного права, які почали своє формування в давні часи і пройшли довгий процес еволюції. Основні поняття спадкового права виникли ще в римському праві, а пізніше були перейняті цивільним правом різних народів, і до цього часу вони є основою спадкового права більшості сучасних правових систем.

Право спадкування входить до числа інститутів цивільного права, які свого часу почали формуватися у давні часи історії людства, пройшли довгий еволюційний шлях. Основні поняття спадкового права виникли в римському праві, і пізніше вони були відтворені цивільним правом різних націй. Ці поняття залишаються невід'ємною частиною спадкового права у більшості сучасних правових систем.

Спадкування, як найдавніший інститут права був і є актуальним з позиції його дослідження, розвитку та вдосконалення, оскільки стосується особистих інтересів людини.

В усіх правових системах, як стародавніх, так і сучасних, виступає в якості одного з тих їх структурних елементів, що має велике значення

з точки зору своєї суспільної необхідності. Його значимість обумовлюється також тим, що об'єктом спадкування є право власності, яке завжди уособлювало низку питань дискусійного характеру з приводу своєї юридичної і фактичної приналежності до певного кола суб'єктивних відносин. Наразі, що залишається після смерті власника, кому має перейти майно, і в якому порядку та обсязі – всі ці проблеми спадкового права з найдавніших часів і до нашого часу залишаються в центрі уваги суспільства та держави, законодавців та дослідників, і окремо кожної людини, оскільки в тій чи іншій мірі торкається її інтересів [1, с. 45].

Сфера наукових досліджень. Питання, пов'язані із становленням інституту спадкового права в Україні, та його рецепцією з римського приватного права розглядали у своїх працях такі вчені-цивілісти як Б.С. Антімонова, І.А. Безклубий, Т.В. Бондар, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка, Н.С. Кузнецова, І.М. Кучеренко, В.В. Лунц, О.І. Нелін, З.В. Ромовська, Н.В. Фомічова, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, Я.М. Шевченко та багато ін.

Виклад основного матеріалу. Спадкування з давен здійснювалось відповідно до звичаєвого та писаного права. Потреба передачі майна саме



своїм дітям сприяла переходу від групового шлюбу до парного, а від парного – до моногамного [2, с. 19].

Спадкування, визначене як *hereditas*, є процесом переходу майна померлої особи до іншої особи або осіб. Цей інститут гарантує збереження цілісності майна покійного та його передачу правонаступникові. Поняття майна включає в себе сукупність прав і обов'язків покійної особи.

Отже, спадщина включає як права, так і обов'язки, активи та пасиви, включаючи майно покійного та його заборгованості, які не були виплачені під час життя. Римське визначення спадщини суттєво відрізнялося від визначення майна, що дозволяло існування спадщини, навіть якщо вона не містить жодного майна або коли борги покійної особи перевищують її активи та права.

Спадкове право країн, які належать до романо-германської правової сім'ї, включаючи Україну, значною мірою базується на римському праві, яке вперше визначило та послідовно розвинуло концепцію універсального спадкового правонаступництва. Ця основна ідея вироблялася у тривалому процесі історичного розвитку спадкового права і вперше була закріплена саме у римському праві [3, с. 170].

Що стосується римського спадкового права, то йому притаманний певний формалізм, від якого воно поступово позбулось. Проте деякі формальні вимоги все ж таки (зокрема до форми заповідальних розпоряджень, порядку відкриття та прийняття спадщини тощо) збереглися у сучасному спадковому праві [4].

Римське спадкове право допускало два основних способи передачі спадщини: через заповіт і через закон. Здійснення спадкування за законом стосувалося випадків, коли відсутня була офіційно складена заповідь, коли заповідь була визнана недійсною або коли спадкоємець, визначений у заповіті, відмовився від спадщини. Важливою особливістю римського

спадкового права була неможливість одночасного застосування обох цих методів спадкування (заповіту і закону) в одному і тому ж випадку. Іншими словами, неможливо було мати одну частину спадщини передану спадкоємцю за заповітом, а іншу частину тієї ж спадщини – спадкоємцям за законом.

Принцип єдиної підстави спадкування (*nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest*) зберігав свою актуальність протягом різних періодів історії Римської імперії. Римське спадкове право пройшло чотири основних етапи розвитку: 1) спадкування за цивільним правом "*jus civile*"; 2) спадкування за преторським едиктом; 3) спадкування за імператорськими законами; 4) спадкування за правом Юстиніана [5, с. 274].

У давньому Римі, система спадкування визначалася відповідно до ступеня спорідненості: той, хто був ближчий до померлого в рамках патріархальної родини, отримував спадщину. Таким чином, можна сказати, що на той час існував лише спадкування за законом. Цей «законний» порядок мав вищий статус ніж будь-яке волевиявлення особи. У випадку, якщо померлий мав дітей, вони автоматично ставали спадкоємцями його майна. Якщо дітей не було, спадщина передавалася тим особам, які раніше входили до однієї родини з померлим. Такий підхід можна вважати природним порядком спадкування в стародавні часи, і він передбачав, що спадщина передавалася виключно за законом.

Лише з плином часу, коли *pater familias*, особа, яка мала право особисто розпоряджатися усім майном родини під час життя, мала можливість визначити, як це майно має розподілятися у випадку своєї смерті. Так виникло спадкування за заповітом. З інтродукцією цієї форми спадкування, виникла потреба в регулюванні відносин між законом



і заповітом як можливими основами спадкування.

Під час імперії були розроблені чіткі правила обов'язкового спадкування, визначено, хто має право на спадщину, введено поняття «обов'язкової частки» і встановлено її розмір. Під час правління Юстиніана, кровні зв'язки остаточно витіснили агнатські (по батьковій лінії). Тоді були введені класи (групи) родичів, які спадкували майно в порядку послідовності, з кожною наступною групою спадкоємців, якщо попередня група відсутня або не претендує на спадщину. В результаті сформувалася чітка система спадкування за заповітом [5, с. 128].

Отже, спадщина включає в себе як права, так і обов'язки, активи і пасиви, тобто як майно померлого, так і борги, які він не встиг виплатити за свого життя. Сутність римського визначення спадщини не обмежувалася лише майновими активами. Таким чином, спадщина існує навіть тоді, коли в її складі відсутнє майно взагалі, або коли борги померлої особи перевищують її майнові права і вимоги.

У Римі існували дві основні форми спадкування: універсальна та сингулярна наступність. Принцип універсальності спадкування, пов'язаний із римською ідеєю про безсмертя індивіда через його нащадків, залишився актуальним від давніх часів, коли *jus civile* вважало, що спадкоємець замінює померлого спадкодавця. Спадок об'єднується з майном спадкоємця в одне ціле, і через спадкування набувається цілий комплекс майнових прав і обов'язків, включаючи борги.

Римське право не допускало відмови від обов'язків (боргів) під час спадкування і передачі лише прав. Юристи римського права підкреслювали, що спадкоємці продовжують юридичну особистість спадкодавця, і тому вони не можуть відокремлювати права від обов'язків при спадкуванні [6].

Римське юристи здійснили важливий крок, перекладаючи відповідальність за борги на спадкоємців, які спадкоємцями перебирали майно померлого. При цьому спадкове правонаступництво отримало новий аспект, не лише в майновому плані, але і в особистій відповідальності самого спадкоємця, навіть до ступеня відповідальності його власним майном. Походженням цього змінного підходу була давня ідея римлян щодо правонаступництва особистості, що виникла на основі релігійних вірувань.

Однак, окрім цього, існувала і сингулярна наступність, яка передбачала передачу власності лише майна та майнових прав, але не обов'язків. Цей вид правонаступництва приймав дві історичні форми: цивільну, яка називалася «легат» (*legatum*), та загальнонародну, відому як «фідеїкоміс» (*fideicommissum*).

Сутність обох цих форм полягала в розпорядженні спадкодавця, яке було вигідним для третьої особи і обов'язково повинно було бути виконане спадкоємцем. У праві Юстиніана ці дві форми були об'єднані в один окремий інститут.

Люди завжди прагнули забезпечити матеріально своїх близьких у разі своєї смерті. У Стародавньому Римі існувала практика заповіту (*testamentum*), яка представляла собою офіційний односторонній цивільно-правовий документ, призначений для регулювання спадкових прав та інших важливих розпоряджень у випадку смерті особи. Заповіт обов'язково включав в себе призначення спадкоємця і може містити інші розпорядження, такі як відмови в спадщині, звільнення рабів, призначення опікуна, вказівки щодо поховання і так далі.

Поняття «тестаментоздатність» відрізняється від понять «правоздатність» і «дієздатність» за умовами та підставами свого виникнення та змістом. Проте, воно включається до



загального поняття правосуб'єктності фізичної особи. Тестаментоздатність може бути активною, що передбачає здатність бути заповідачем відповідно до вимог законодавства, або пасивною, що означає здатність бути спадкоємцем згідно із заповітом або законом, згідно з чинним законодавством. Зміст активної тестаментоздатності включає в себе право на складання заповіту, тоді як пасивна тестаментоздатність передбачає суб'єктивне право на спадкування, включаючи право на прийняття спадщини або відмову від неї та інші пов'язані правові аспекти.

Поняття "testamentificatio passiva" характеризує фізичну особу з точки зору її можливості бути спадкоємцем у спадкових правовідносинах, у той час як реалізація права на складання заповіту (testamentificatio activa) має вплив на майбутнє визначення підстав спадкування [7, с. 399].

Давньоримський юрист Гай, який вважався одним із найвидатніших юристів класичного періоду і був визнаний законом імператора Валентиніана III, вказував, що призначення спадкоємця є головною метою і основою заповіту, від якої він повністю залежить.

Відколи з'явилося спадкування за заповітом, то виникла й необхідність визначити взаємозв'язок між законом і заповітом як можливими підставами спадкування.

Спадкування за законом застосовувалося у випадках, коли заповіт не був складений певною особою або був визнаний недійсним, або спадкоємець, визначений у заповіті, відмовився від спадщини. Римське спадкове право ставило заборону на одночасне спадкування за заповітом і за законом: "nemo pro parte testatus, pro parte intestatus decedere potest" – неможливо спадкувати в одній частині майна померлого за заповітом, а в іншій – за законом. Цей принцип римського спадкового права був впроваджений

ще в Законах XII таблиць і зберігся в праві Юстиніана.

Отже, принципи спадкового права та основи спадкування виникли поступово і розвивалися під впливом норм *ius civile*, *ius praetorium* та законодавства Юстиніана. В цілому в римському приватному праві, з II століття до н.е., існував дуалізм правових систем: поряд із *ius civile* з'явилося *ius honorarium*, яке відповідало новим соціально-економічним відносинам.

У спадковому праві, яке в основному регулювалось нормами *ius civile*, преторська система спадкування відобразилася через введення *bonorum possessio*. Так само, як і в загальному римському праві, в спадковому праві одночасно діяли дві системи норм різної юридичної природи: *ius civile* і *ius honorarium*.

Спадкове право в країнах, що належать до романо-германської правової сім'ї, включаючи Україну, в значній мірі спирається на римське право, яке вперше сформулювало та послідовно розвинуло концепцію універсального характеру правонаступництва у спадковому праві.

Далі спадкове право еволюціонувало в Цивільному кодексі, що набрав у 2004 році і в ньому спадковому праву була відділена окрема шоста книга. Важливою особливістю того періоду було визнання спадкування за законом як пріоритетного, в той час як спадкування за заповітом вважалось додатковим, тому цей метод не отримав широкого розповсюдження і не був детально розглянутим з юридичного погляду.

Треба відзначити, що деякі аспекти спадкового права і поняття спадкового права знайшли своє відображення в законодавстві того часу. Зазначемо лише основні з них, як от принцип універсальності, який включає в себе як права, так і обов'язки спадкодавця (ст. 1218 ЦК України) та покладає на спадкоємця обов'язок відповідати перед кредитором за борги



спадкодавця, але обмежений майном спадщини (ст. 1282 ЦК України).

Свобода заповіту, яка дозволяла призначати спадкоємцями осіб, незалежно від наявності з ними сімейних чи родинних зв'язків, а також інших учасників цивільних відносин (ст. 1235 ЦК України).

Певні положення щодо спадкування і поняття спадкового права були відображені в законодавстві, а самі засади цього права були загальноприйнятими, охоплюючи як права, так і обов'язки спадкоємця. Це також включало в себе обов'язок спадкоємця відповідати за борги спадкоємця, причому ця відповідальність існувала незалежно від наявності родинних або сімейних зв'язків між спадкоємцем і спадкоємцем.

Також існувало певне коло осіб, яким належала обов'язкова частина спадщини, і базові принципи спадкування за законом враховували черговість правонаступництва та умови визнання спадщини залишеною. Ці фактори свідчать про стабільність цього інституту цивільного права і його важливість для регулювання сучасних відносин.

Обов'язкова частина спадщини, яка призначалася певним особам (ст. 1241 ЦК України).

Перевага спадкування за законом відповідно до черговості (ст. 1258 ЦК України) та умови для визнання спадщини відумерлою (ст. 1277 ЦК України).

Це свідчить про стабільність цього інституту цивільного права і його важливе значення для регулювання сучасних відносин.

Спадкове право є однією з найбільш суттєвих і поширених галузей законодавства, оскільки майже кожна людина, будь-яким чином, підпадає під його дію. При цьому, система термінів та понять у спадковому праві схожа в різних країнах і представляє собою короткий перелік основних категорій і понять, які дозволяють належним чином описати відповідні

правові аспекти у сфері спадкових відносин.

Згідно ст. 1216 ЦК України спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) [8].

Узагальнюючи, можна сказати, що цивільне законодавство України регулює спадкування наступними способами.

Законне спадкування – це спадкування відбувається автоматично відповідно до закону, коли померла особа не залишила заповіту або залишила його, але він є недійсним. У цьому випадку спадкоємцями є законні спадкоємці, такі як діти, батьки, чоловік або дружина тощо. Закон визначає співвідношення між спадкоємцями.

За заповітом. Особа може залишити заповіт, у якому вона визначає, кому і які частини свого майна вона залишає після смерті. Заповіт повинен бути відповідною формою та визнаний законним.

Поза заповітом (за законом). Якщо особа не залишила заповіт і не має законних спадкоємців, її майно може перейти до держави (поза заповітом). Закон визначає порядок розподілу майна в цьому випадку.

Розглядаючи шляхи розвитку та удосконалення спадкового права, перш за все важливо враховувати, що аналізуючи та узагальнюючи минулий досвід, ми сприяємо вивченню закономірностей суспільного розвитку та запобігаємо повторенню помилок. Українське спадкове право сформовано на основі римського спадкового права, але воно має свої особливості. Звісно, існують розбіжності і внесені покращення, які роблять українське спадкове право більш докладним і зрозумілим, ніж римське.

Спадкове право України сформовано на основі римського спадкового права, що має багато особливостей які присутні в ньому. Але ж й присутні і розбіжності і деякі вдосконалення, що роблять українське





спадкове право більш детальнішим і простішим ніж римське.

В останні роки значення спадкового права як регулятора механізму правонаступництва викликано насамперед збільшенням кількості об'єктів, які можуть перебувати у власності фізичної особи, а потім переходити у спадок у випадку настання юридичного факту – смерті фізичної особи. Усе вищевикладене свідчить про зростаючий інтерес до правового регулювання спадкових відносин.

У запропонованій статті надається поняття та види спадкування за законодавством України крізь призму рецепції римського приватного права. У даній статті проведено аналіз теоретико-правових засад формування та розвитку спадкових правовідносин в Україні. Оскільки спадкові правовідносини мають важливе значення, дослідження питань, пов'язаних з ними, є надзвичайно важливим з правового погляду. Крім того, вчасне виявлення сучасних розходжень і різниць між національними законодавствами в даній сфері сприяє усуненню недоліків у законодавстві.

В статті акцентовано увагу на тому, що спадкове право є унікальною галуззю права, оскільки воно регулює відносини, в яких особа бере участь і після своєї смерті. Смерть припиняє існування особи не лише фізично, але й як суб'єкта всіх правовідносин. Це означає, що спадкове право стосується кожної особи у різній мірі.

Спадкове право є невід'ємною частиною правової системи кожної держави. У кожній країні спостерігаються значні відмінності, які стосуються її правової системи. Це пояснюється історичними, культурними та релігійними особливостями різних націй, які впливали на розвиток відносин, пов'язаних з передачею майна в спадок.

Отже, інститут спадкування має відмінну правову природу в різних країнах.

В статті зазначається, що спадкове право входить у склад цивільного законодавства. У більшості випадків положення про спадкове право включаються до цивільних кодексів відповідних держав.

На сьогоднішній час інтерес до питань спадкового права продовжує існувати, оскільки деякі аспекти цього правового інституту все ще залишаються незавершеними та обмеженими. Це стосується як суб'єктів спадкового права, так і об'єктів, що підлягають успадкуванню.

Ключові слова: цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, римське приватне право, рецепція римського приватного права, спадкове право, види спадкування, спадщина.

Safonchuk O. The concept and types of inheritance under the legislation of Ukraine through the prism of reception of Roman private law

The present article defines the concept and types of inheritance under the legislation of Ukraine through the prism of reception of Roman private law. It is conducted an analysis of theoretical-legal principles of the formation and development of inheritance relations in Ukraine. Since inheritance relations are of great importance, the study of relevant issues related is crucial from a legal point of view. In addition, timely identification of modern differences and discrepancies between national laws helps eliminate shortcomings in the legislation.

The paper focuses on the fact that inheritance law is a unique branch of law as it regulates the relations in which a person participates even after their death. Death terminates





the existence of a person not only physically but also as a subject of all legal relations. It means that inheritance law touches upon every person in a different extent.

Inheritance law is an integral part of the legal system of every state. There are significant differences in each country regarding its legal system. This is due to the historical, cultural and religious characteristics of different nations, which influenced the development of relations related to the transfer of property by inheritance. Therefore, the institution of inheritance has a different legal nature in different countries.

The paper states that inheritance law is part of civil law. In most cases, provisions on inheritance law are included in the civil codes of particular states.

Nowadays, there is interest in inheritance law, as some aspects of this legal institution are still incomplete and limited. This applies to both subjects of inheritance law and objects to be inherited.

Key words: civil law, civil legislation, civil relations, Roman private law, reception of Roman

private law, inheritance law, types of inheritance, inheritance.

Література

1. Кобзар В.В. Актуальні проблеми правового регулювання спадкування за заповітом. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. № 32. С. 45–48.

2. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Ч. I. Харків : Одиссей, 2013. 248 с.

3. Кондратова А.М. Історія становлення та розвитку законодавства про спадкування в Україні. Часопис Київського університету права. 2014. № 3. С. 169–174.

4. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 432 с.

5. Римське право : підруч. / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

6. Основи римського приватного права: Підручник / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко та ін. ; за заг. ред. В.І. Борисової та Л.М. Баранової. Харків : Право, 2008. 224 с.

7. Федорич І.Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2018. 236 с.

8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

